

Ge professorn makten åter

Den akademiska professionen råder inte längre över sitt yrke. Lärarnas och forskarnas allt mer kringskurna frihet har reducerat deras auktoritet.

Av Anders Björnsson, Patrik Engellau och Magnus Henrekson

Universitet och högskolor är den största statliga verksamheten. Sektorn har totalt 75 000 anställda, en fjärdedel av all statlig personal. Verksamheten finansieras i allt väsentligt via statsbudgeten och omsätter årligen närmare 50 miljarder kronor i skattemedel. Merparten går till grundläggande utbildning. Därtill kommer externa medel för forskning. Är det väl spenderade pengar? Troligtvis inte.

Vi skriver "troligtvis", för det finns knappast några systematiska studier av den högre utbildningens standard – dess kvalitet och effektivitet. Men det finns en gnagande känsla inom sektorn, att studenter inom de flesta ämnesområden och på de flesta utbildningslinjer presterar sämre än de borde och att prestationerna sedan ett par decennier har sjunkit dramatiskt. Detta drabbar också forskningen, eftersom det underminerar rekryteringsbasen.

Det finns vad vi skulle kunna kalla ett krismedvetande, däremot ingen krisberedskap. Här och var ser man tecken på desperation.

Cirka 290 000 studenter läser idag på svenska universitet och högskolor. Det är dubbelt så många som år 1977, när den samlade högskolan kom till. Men det senaste decenniet har registrerat en svagt sjunkande tendens, med 11 500, 6 500 respektive 2 000 färre inskrivna än föregående år under tidsspännat 2012–2014. Är detta tecken på att högskolesektorn har passerat en kulmen? Inte om man ska tro den nuvarande regeringen, den har signalerat en önskan att återigen öka antalet högskoleplatser.

Vi menar att det finns anledning att stanna upp och resonera om vad som har gått fel, innan man vandrar vidare.

Ett grundläggande fel i högskolepolitiken och högskolepraktiken är förmodligen just detta: att beslutsfattare och myndighetsutövare primärt har sett till antalet, mängden, kvantiteten. Att få allt fler högskoleutbildade – helst 50 procent av en årskull, enligt officiellt

luftade intentioner – sägs vara vägen till att ge hela samhället bättre förmåga att lösa problem, utveckla innovationer och hävda landets konkurrenskraft.

Men frågan är hur allvarligt menade sådana deklarationer har varit. Har inte utbyggnaden av högskolan istället styrts av andra än intellektuella och kunskapsmässiga bevekelsegrunder, till exempel regionalpolitiska, arbetsmarknadspolitiska, ekonomisk-politiska eller till och med genuspolitiska? Ibland har man nästan fått intrycket att forskningsfrågor hör hemma i näringsdepartementet snarare än i utbildningsdepartementet.

Nu tror vi inte att det är forskningen utan grundutbildningen som är de svenska universitetens riktigt svaga punkt. Därför har vi lagt fram ett *förslag om universitetsreform* som siktar till förändringar av undervisning och examination under de första studieåren, de som idag ger kandidat- och magisterexamina. Boken, som heter *Universitetsreform! Så kan vi rädda och lyfta den högre utbildningen* (Samhällsförlaget), presenteras inom kort av oss och tre ytterligare förslagsställare, nämligen professorerna Inger Enkvist, Jonas Nycander och Gösta Walin.¹

En allmän iakttagelse är att studenter på många fakultetsområden – särskilt gäller detta inom samhällsvetenskap och humaniora – inte lägger ned tillräckligt med tid på sina studier. Institutionerna där de läser får nämligen betalt av staten för antalet helårsprestationer, det vill säga genomgångna kurser, *men studenterna bedriver som regel inte heltidsstudier*. De har bibringats uppfattningen att det går ändå. Och det gör det.

Tjugo timmar i veckan eller mindre är vad som har uppmätts i genomsnitt inom vissa ämnen. Undervisningstillfällena är få, kurslitteraturen föga betungande. Vår misstanke är att många söker sig till universitet och högskolor i brist på annan sysselsättning. >>

VÄXTVÄRK I DEN HÖGRE UTBILDNINGEN

FOTO: KTH/JANN LIPPKA

Men detta är ingenting annat än ett förräderi mot unga människor som skuldsätter sig utan att få vad de blir utlovade.

De får en examen – javisst. Men vad står den för? Hur ska den värderas? Hur ska en arbetsgivare veta vad den nyutexaminerade studenten har presterat på högskolan? Svaret är att snart sagt alla fam-lar i blindo.

Man famlar i blindo därför att det saknas robusta kvalitetskontroller av den högre utbildningen och därför att det ekonomiska ersättningssystemet är så utformat att det premierar genomströmning, det vill säga antalet registrerade högskolepoäng totalt och per individ i systemet. Däremot premieras inte att studenter efter genomförd utbildning har fått omfattande och djupa kunskaper inom de ämnesområden de valt och att de tillägnat sig ett vetenskapligt förhållningssätt till kunskap, att de lärt sig att ”tänka rätt”. Lärares incitament att underkänna en underpresterande student har starkt försvagats. En universitetslärare som inte släpper igenom tillräckligt många studenter riskerar verksamhetens ekonomiska bas, ökar sin egen arbetsbörda och hamnar efter i löneutvecklingen. Han eller hon kan också räkna med studenternas ilska, en inte helt behaglig situation i dagens ”flashback-värld”!

Hur har det blivit så här? Vi menar att det har att göra med två parallella och varandra förstärkande processer.

Den ena processen har att göra med att *kunskapsbegreppet har relativiserats*. Den som kan sitt område – en forskare eller en universitetslärare – är inte längre den självklara experten, den som har ett accepterat kunskapsövertag. Många studenter har kommit att anse att det går att förhandla om vad som är rätt eller fel svar på en fråga, vad som är en godkänd eller en underkänd tentamen. Alltför många av dem kommer dessutom illa förberedda till sina universitetsstudier med stora svårigheter att tillägna sig inte alltför avancerade texter, också på svenska språket.

Den andra processen har att göra med den akademiska professionens *förlust av autonomi och status*. Den råder inte längre över sitt yrke, vilket yttrar sig genom att den har fått ett stort antal – en del skulle säga olidligt antal – administrativa och politiska överrockar på sig. Många som undervisar har heller inte någon given och personlig anknytning till sitt ämnes kunskapsutveckling, till forskningen. Den akademiska friheten, apostroferad i alla högtidstal, har för de flesta universitetslärare blivit en chimär. Ty friheten är inte längre personens utan institutionens eller till och med lärosätets.

Den autonomireform som genomfördes 2010 kom att kraftigt stärka rektors befogenheter. Hur denna ökade rektorsmakt skulle komma att användas var en öppen fråga. Många trodde säkert att det skulle leda till att rektorerna använde sin ökade makt till att öka de enskilda medarbetarnas frihet och återigen stärka de kollegiala beslutsformer som historiskt varit universitetens signum. Utvecklingen blev istället den motsatta. På ganska kort tid har rektorerna på de flesta universitet urgröpt och avvecklat de kollegiala beslutsformer som gällt på svenska och europeiska universitet i sekler. Staten har knappast motsatt sig denna utveckling och detta oavsett om vi haft höger- eller vänsterregeringar. Lärarnas och forskarnas allt mer kringskurna frihet har i sin tur reducerat lärarnas auktoritet i studenternas ögon; en utveckling som påskyndats av att lärare och institutionsledningar fått starka ekonomiska incitament att släppa igenom även lågpresterande studenter.

Studenter som vet att om de blir underkända så riskerar deras lärare eller någon av dennes kolleger att bli övertalig har onekligen en god förhandlingsposition vid en diskussion med läraren om vad som bör krävas för att bli godkänd. Den typen av förhandlingar försiggår löpande, och vid varje förhandling riskerar lärarna att ta ett myrsteg i krav-sänkande riktning. Sedan ersättningssystemet infördes för över 20 år sedan har hundratusentals sådana myrsteg tagits. Varje enskilt beslut framstår ofta som harmlöst och kanske till och med som ett utslag av empati med en student som haft svårt att göra sig själv rätt-visa, men en vacker dag står det klart att summan av de många stegen inneburit att högskolan omvandlats i grunden.

Så här kan det helt enkelt inte få fortsätta. Nivån på den grundläggande universitetsutbildningen måste inte bara säkerställas utan även höjas. Utan den respekt som följer med fullgod kvalitet och ypperliga prestationer kommer sektorn i längden inte att kunna påräkna medborgarnas och skattebetalarna finansieringsvilja. Är det inte rentav nödvändigt att universitetet renodlar och återgår till kärnverksamheten: förmedling av kunskaper på vetenskaplig grund, teori- och metodbaserad undervisning och hög reflektions-nivå i varje kursmoment?

Även om en hel del kursutbud av hobbykaraktär – som vinprovning och svamplockning – snabbt kan sorteras bort och överförs till kursverksamhet och studieförbund, krävs det långt radikalare grepp.

Ett är att universitet och högskolor måste skaffa sig ett *bättre antagnings-system*. Dagens skolbetyg ger en överdriven föreställning om förkunskaper, och de är dessutom missvisande genom att det har gått korruption i betygssättningen med svåra orättvisor inom sökgruppen som följd. Inträdesprov, eventuellt i kombination med lämplighets-

test, borde kunna få bukt med detta. Ett års propedeutiska studier före antagning skulle högskolorna också kunna införa. Förberedelseår finns redan på vissa fakulteter.

Under utbildningens gång måste en *fortlöpande kvalitetskontroll* äga rum. Den bör vara oberoende av den direkta student-lärarrelationen som genom ersättningssystemet har fått jävskaraktär och lätt kan leda till utpressning. Vi förordar en modell som har tillämpats i Danmark och Norge med goda resultat, där lärare från andra lärosäten ger omdömen och sköter examinationen. Detta kommer att fungera som ett slags censorssystem där ingen inblandad har anledning att vare sig sätta för höga eller för låga betyg, eftersom detta i längden kommer att missgynna alla parter.

En sådan kollegial granskning – i linje med hur avhandlingar, forskningsresultat och tidskrifter granskas, enligt en *peer review-modell* – kommer att ge *bättre nationell jämförbarhet* högskolorna emellan, skärpa kunskapskraven och lägga en tröskel för lägsta godtagbara prestation. Och allt detta kan ske utan att det rådande ersättnings-systemet med helårsprestationer behöver stöpas om i grunden.

Vad man får är en transparens och en riksläkning som möjliggör en rättvis rangordning de olika institutions- och lärosätena emellan.

En följd av sådana kunskapskontroller, jämförelser och utvärderingar på institutionsnivå kommer med stor säkerhet att bli att en del utbildningar och därmed även lärosäten råkar illa ut genom att de blir mindre gynnsamt bedömda. Då får de en anledning att förbättra sig – eller en signal om att avveckla verksamheten.

”Ibland har man nästan fått intrycket att forskningsfrågor hör hemma i näringsdepartementet snarare än i utbildningsdepartementet.”

VÄXTVÄRK I DEN HÖGRE UTBILDNINGEN

En sådan konkurrens motsvarar den helt naturliga konkurrensen om vetenskaplig eminens. Den som inte håller måttet bör ägna sig åt någonting annat. Universitet är inga välgörenhetsinrättningar. De ska tvärtom vara *institutioner för meritokratisk tävlan* – och således också för utslagning. Utslagen blir man i schackspel och i idrott, det ingår i spelets regler. Det intellektuella spelet måste också ha sina regler. En viktig skillnad är dock att idrott och schack är nollsummespel; att en vinner förutsätter att någon annan förlorar. Så är inte fallet när det gäller utbildning. Det kontroll- och examinationssystem vi förordar ger starka incitament för alla att förbättra sig och det är åtminstone i teorin möjligt att den som är sämst när det nya systemet satt sig håller en godtagbar nivå just på grund av att systemet visat sig vara kraftigt kvalitetsdrivande över hela linjen.

Det är dock sannolikt att det system vi förespråkar – som lägger en skärpt och aktiv kvalitetskontroll helt och hållet i professionens händer – kommer att resultera i något färre lärosäten, institutioner, och studieplatser, åtminstone på kort sikt. Men detta är ett nödvändigt korrektiv för att komma till rätta med de uppenbara missförhållanden som det akademiska livet för närvarande lider av.

Nyckeln till förändring och reform ligger hos den akademiska personalen – professionen. Den kan inte längre nöja sig med att fungera som duktiga hantverkare på verkstadsgolvet. Den måste ta – eller återta – makten över verksamheten. Och den måste förvisso ta sig själv i kragen, om den inte vill bli offer för politikens eller marknadens diktat. Om detta lyckas kan den också börja ställa krav på att belönas efter förtjänst!

Det är viktigt att alla dugliga krafter deltar i grundutbildningen, ingen ska helt kunna smita undan till forskningen och var och en måste ges goda möjligheter att förkovra sig. Det sagda betyder sannolikt att basanslagen till forskning behöver höjas rejält. Men framförallt måste man få en ordning där universitet styrs av dem som är mest förtrodda med och insatta i vad forskning och högre utbildning handlar om – professorerna och deras närmaste medarbetare.

En absolut nödvändig ingrediens i en framåtsyftande universitetsreform är därför att högskolestyrelserna återges sin ställning som akademiska beslutsorgan, det vill säga att en majoritet av ledamöterna hämtas från den akademiska professionen. Så kallade allmänrepresentanter kan visst finnas, men de bör vara i klar minoritet – idag utgör de flertalet. Och en rektor som verkligen *företräder* verksamheten (inte dirigerar den) bör naturligtvis lyftas fram av professionen och inte utnämnas av utomstående. Ett nödvändigt villkor för en återgång till den klassiska modellen av kollegialt beslutsfattande är att rektor får sin auktoritet genom att vara *primus inter pares* och inte i kraft av att vara externt tillsatt med traditionella vd-befogenheter i ryggen.

Avslutningsvis menar vi att de universitet som så önskar bör tillåtas att ta ut avgifter upp till en rimlig nivå.² Staten bör tillåta att studielån används på samma sätt som sker i vissa fall när svenska studenter studerar vid avgiftsbelagda utländska lärosäten. Precis som i Storbritannien kan staten bestämma en maximalt tillåten terminsavgift. Likaså bör det vara möjligt, till och med önskvärt, att ta ut en (förhållandevis kännbar) avgift vid omtentering. Eftersom studenterna i allmänhet har rätt till hur många omtentor som helst kan lärarna utsättas för ren utmattningsterror av studenter som kräver att få göra nya tentamensförsök som tar lärarens tid. Hur som helst är det viktigaste att avgifter blir tillåtna.

Vi bedömer att avgifter kan få betydande effekter som bidrar till att höja kvaliteten. En första effekt är att undervisningen får mer resurser, vilket i sig är utomordentligt betydelsefullt. Resurserna till den direkta undervisningen är på vissa håll så små idag att 5 000 kronor per termin skulle räcka för att fördubbla undervisningen, förutsatt att byråkratin lät hela beloppet gå ograverat till att bekosta undervisning. För att säkerställa att avgiften går till utökad undervisning skulle de universitet som inför avgifter kunna åläggas att anlita en oberoende revisor som kontrollerar att den införda avgiften i sin helhet gått till att utöka undervisningsresurserna.

Det finns dessutom ett antal ytterligare positiva effekter av att införa en avgift: studenten får skäl att i högre grad tänka igenom sitt studieval; eftersom studenten betalar för utbildningen stärks motivet att ställa kvalitetskrav på utbildningen; kanske något paradoxalt får läraren också lättare att ställa höga krav på studenterna eftersom det nu, när studenten betalar, blir en skyldighet att erbjuda en utbildning av hög kvalitet med högt ställda mål. Kanske något härdraget, men det går inte att bortse från det faktum att vi lever i en tid när det som är gratis i regel heller inte betraktas som värdefullt.

De svenska och europeiska universiteten har en lång tradition att bygga på. I massutbildningens tidevarv kan inte allt se ut som på Erik Gustaf Geijers tid – skalden och historikern som står mäktigt staty utanför Universitetshuset i Uppsala. Men om universiteten

ska kunna hävda sig gentemot statsmakt och allmänhet, får de inte ge avkall på sina prestationer. Det är bara i kraft av dokumenterad excellens inom både utbildning och forskning som forskare och lärare vid våra universitet och högskolor återigen kan varaktigt återerövra sin forna autonomi och professionalitet.

För att överhuvudtaget påbörja denna mödosamma men samtidigt inspirerande rekonstruktion krävs dock ett antal reformer. Helt centralt är här antagningsregler som ger de sökande starka incitament att vara väl förberedda för högre studier, jämförbarhet mellan institutioner och lärosäten, extern kvalitets- och kunskapskontroll, att rektor återigen är tillsatt på mandat från professorer och universitetslärare och rätt att ta ut avgifter upp till viss nivå för att öka resurserna till undervisningen.

Anders Björnsson är publicist och historiker.

Åren 2008–2013 var han chefredaktör för den internationella kvartalstidskriften *Baltic Worlds* 2008–2013.

Patrik Engellau är författare, nationalekonom och styrelseordförande för Stiftelsen Den nya välfärden.

Magnus Henrekson är professor i nationalekonomi och vd för Institutet för näringslivsforskning (IFN).

- 1) Inger Enkvist är professor i spanska vid Lunds universitet, Jonas Nycander är professor vid Meteorologiska institutionen vid Stockholms universitet och Gösta Wallin är professor emeritus i oceanografi vid Göteborgs universitet.
- 2) Den maximala avgift som tillåts i Storbritannien är 9 000 pund eller drygt 100 000 kronor per läsår. Sannolikt är en maximal avgift på brittisk nivå för hög. Dels skulle den knappast accepteras, dels finns risken att många studenter avskräcks från att alls studera. Däremot tror vi att en maximal avgift på halva den brittiska nivån, alltså 25 000 kronor per termin skulle kunna accepteras.